

ЕФЕКТИВНІСТЬ НОРМ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ ОБМЕЖУВАЛЬНИХ ЗАХОДІВ ДО ОСІБ, ЯКІ ВЧИНИЛИ ДОМАШНЄ НАСИЛЬСТВО

EFFECTIVENESS OF CRIMINAL LAW REGARDING THE APPLICATION OF RESTRICTIVE MEASURES TO PERSONS WHO HAVE COMMITTED DOMESTIC VIOLENCE

Звенигородський О.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального, кримінально-виконавчого права та кримінології
Академія Державної пенітенціарної служби

У статті досліджено питання ефективності норм кримінального права щодо застосування обмежувальних заходів до осіб, які вчинили домашнє насильство. Зазначено, що актуальність вивчення ефективності правових явищ, інститутів, норм дозволяє усвідомити значимість права як такого та затребуваність у ньому суспільства. Обмежувальні заходи щодо осіб, які вчинили домашнє насильство, передбачені ст. 91-1 Кримінального кодексу України є відносно новою складовою інституту заходів кримінально-правового характеру, а тому правильна оцінка ефективності вищезазначених норм дає можливість адекватно визначити реальність досягнення їхньої мети. Підсумовано, що ефективність норм кримінального права щодо застосування обмежувальних заходів до осіб, які вчинили домашнє насильство, є нижчою, ніж та, яка очікувалася при прийнятті відповідних змін до законодавства. Доводиться, що реальну ефективність правової норми визначають чинники, що знаходяться у сфері реалізації норм права, серед яких виокремлюються забезпеченість тих чи інших правових приписів матеріальними та організаційними ресурсами, відповідність прийнятих кримінально-правових норм суспільній думці, відповідну нормі права роботу правозастосовних органів тощо. Підтримано думку ряду вчених про мету застосування норм кримінального права щодо застосування обмежувальних заходів до осіб, які вчинили домашнє насильство, яка переслідує інтереси потерпілого від злочину, пов'язаного з домашнім насильством (забезпечення ізоляції потерпілого від кривдника, забезпечення особистої безпеки потерпілого іншим чином, стабілізація його матеріального становища тощо). Доводиться, що система існуючих обмежувальних заходів не здатна повною мірою забезпечити інтереси потерпілих від злочинів, пов'язаних з домашнім насильством, оскільки серед визначених законодавцем обмежувальних заходів не передбачено такого, що реально надав би змогу ізолювати потерпілого від винної особи – зокрема не передбачено можливості покладення на кривдника зобов'язання наблизитися безпосередньо до потерпілого. Розглянуто підходи науковців щодо встановлення поняття та змісту ефективності правових норм. Акцентовано, що у процесі формулювання визначення ефективності норм кримінального права необхідно розмежовувати такі поняття як «ефективність» та «оптимальність», де ефективність, залежно від тих чи інших обставин, володіє кількісними показниками, що зводиться до міри здатності даного юридичного засобу за певних витрат зумовлювати позитивний результат. Зазначено, що для визначення ефективності норм кримінального права щодо застосування обмежувальних заходів до осіб, які вчинили домашнє насильство, доцільно брати до уваги різні аспекти, зокрема ефективність правових норм з точки зору визначення системи (видів) обмежувальних заходів, порядку їх призначення та виконання. Запропоновано визначення поняття ефективності кримінально-правових норм щодо застосування обмежувальних заходів до осіб, які вчинили домашнє насильство, під якою слід розуміти як оптимальне співвідношення між дією норм кримінального права, що регулюють застосування таких заходів кримінально-правового характеру та соціально корисним результатом, для досягнення якого зазначені норми було прийнято, виходячи з потреб суспільства.

Ключові слова: домашнє насильство, обмежувальні заходи, запобігання домашньому насильству, ефективність кримінально-правових норм, ефективність заходів кримінально-правового характеру.

The article examines the issue of the effectiveness of criminal law norms regarding the application of restrictive measures to persons who have committed domestic violence. Attention is drawn to the fact that the current stage of the development of our country is characterized by contradictory trends. On the one hand, political and economic transformations have led to an increase in the volume of the legal array, on the other hand, the accumulation of regulatory and legal material often leads to a deterioration in its quality, and, as a result, a weakening of the effectiveness of legal norms. It was established that today in legal science there is no single approach to the definition of the concept of "effectiveness of legal norms", and the very problem of the effectiveness of legal norms is a problem of a significant degree of complexity. It was determined that the effectiveness of criminal law norms regarding the application of restrictive measures to persons who have committed domestic violence should be understood as the optimal ratio between the effectiveness of criminal law norms that regulate the application of such criminal law measures and the socially beneficial result to be achieved by these norms was adopted based on the needs of society. To determine the effectiveness of criminal law norms in the researched area, it is necessary to take into account various aspects, namely, the effectiveness of legal norms from the point of view of defining the system (types) of restrictive measures, the order of appointment of such measures, their implementation. The author concluded that the effectiveness of the norms of criminal law regarding the application of restrictive measures to persons who have committed domestic violence is lower than that which was expected when the relevant changes to the legislation were adopted. At the same time, we believe that the effectiveness of the norms of criminal law regarding the application of restrictive measures to persons who have committed domestic violence is lower than what was expected. In particular, the fact that the system of existing restrictive measures is not able to fully ensure the interests of victims of crimes related to domestic violence draws attention. As for the effectiveness of legal norms from the point of view of the order of appointment of such restrictive measures, unfortunately, the imposition of such obligations is the right of the court, and therefore – applied at the latter's discretion. From the point of view of the legal regulation of the implementation of restrictive measures, there are also certain doubts about the high degree of effectiveness of the corresponding criminal law norms. Prospective directions for further research into the effectiveness of criminal law regulations regarding the application of restrictive measures to persons who have committed domestic violence have been determined.

Key words: domestic violence, restrictive measures, prevention of domestic violence, effectiveness of criminal law norms, effectiveness of criminal law measures.

Постановка проблеми. Цінність права як явища важко піддати будь-яким сумнівам, однак лише тоді, коли воно є ефективним. Вивчення ефективності правових явищ, інститутів, норм дозволяє усвідомити значимість права як такого та затребуваність у ньому суспільства. У той же час для сучасного етапу розвитку нашої держави характерні суперечливі тенденції. З одного боку, політичні та економічні перетворення призвели до збільшення обсягу право-

вого масиву, з іншого – накопичення нормативно-правового матеріалу нерідко породжує погіршення його якості, та, як наслідок, ослаблення ефективності дії норм права. Ефективність правових норм традиційно належить до ключових проблем юридичної науки, у якій переплітаються як загальнотеоретичні, так і галузеві компоненти. Дійсно, ефективність правових норм, правового регулювання суспільних відносин є фундаментальною проблемою теорії

права, яка знаходиться у полі зору вчених з моменту появи юридичної науки і не втратила інтерес на теперішній час. Зокрема, заслуговує на увагу дослідження і ефективності норм кримінального права, пов'язаних із застосування до осіб, які вчинили домашнє насильство обмежувальних заходів, передбачених ст. 91-1 Кримінальним кодексом України (далі – КК України). Обмежувальні заходи є відносно новою складовою інституту заходів кримінально-правового характеру і визначений Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» [1].

Актуальність дослідження питання ефективності норм кримінального права щодо застосування обмежувальних заходів до осіб, які вчинили домашнє насильство, полягає в тому, що без урахування дійсної результативності відповідних норм не можуть бути визначені і цілі правового регулювання у даній сфері. «Мета» як філософська категорія є парною до категорії «засіб», якими і виступають обмежувальні заходи, визначені у ст. 91-1 КК України. Відповідно, мета є реальною, коли вона забезпечена засобами для її досягнення, навпаки, якщо такі засоби відсутні, мета перетворюється нічим не забезпеченою наміри. Тому правильна оцінка ефективності норм кримінального права щодо застосування обмежувальних заходів до осіб, які вчинили домашнє насильство, по суті дає можливість адекватно визначити цілі існування відповідних норм кримінального права, реальність їх досягнення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом дослідження проблем ефективності права та його окремих галузей активно почали проводитись з другої половини минулого століття. Аналіз загальнотеоретичної літератури яскраво демонструє, що завдання визначення ефективності правових норм виявилось доволі важким, що, на наш погляд, багато в чому пояснюється багатоаспектністю досліджуваної проблеми та різноплановістю об'єктів дослідження. Так, пильний аналіз вивчення ефективності у кримінальному праві, очевидно, повинен включати вивчення її на трьох основних рівнях: 1) системи кримінального законодавства; 2) закону про кримінальну відповідальність; 3) окремого елемента кримінального права (інституту чи кримінально-правової норми). Питання ефективності з позицій кримінального права досліджували Острогляд О. В., Фріс П. Л., Рощина І. О., Битко С. Ю., Баулін Ю. В. Поряд з цим, ефективність норм кримінального права, що регламентують застосування обмежувальних заходів до осіб, які вчинили домашнє насильство, у науці вітчизняного кримінального права на сьогодні ще не досліджувалися.

Мета статті. Метою статті є формулювання поняття ефективності норм кримінального права щодо застосування обмежувальних заходів до осіб, які вчинили домашнє насильство, закріплених ст. 91-1 КК України.

Виклад основного матеріалу. Як інструмент управління процесами, що відбуваються у суспільстві, право не однорідне за предметом та методом правового регулювання і тим функціям, які виконує кожна з його галузей. Відповідно, кожна галузь права має свої специфічні засоби впливу на суспільні відносини. Отже, підвищення ефективності, наприклад, закону про кримінальну відповідальність чи окремих його положень, значною мірою зводиться до проблеми підвищення ефективності специфічних засобів впливу на суспільні відносини, які властиві кримінальному праву в цілому.

Сьогодні у юридичній науці немає єдиного підходу до визначення поняття «ефективність правових норм», а сама проблема ефективності норм права, як уже зверталася увага вище, є проблемою значного ступеня складності. Необхідно відзначити, що дедалі більшу увагу юрист-

тів та соціологів привертає проблема ефективності саме кримінального законодавства. Вже накопичено певний досвід розробки даної проблеми у теоретичному плані, а й досягнуто певні успіхи у конкретних дослідженнях. У юридичній літературі широко висвітлюються результати дослідження таких питань як поняття ефективності кримінального закону, ефективність окремих інститутів та норм кримінального права, ефективність заходів кримінально-правового характеру та окремих видів (у тому числі покарання та його видів), а також ефективність правозастосовчої та практики.

На наше переконання, для визначення ефективності норм кримінального права щодо застосування обмежувальних заходів до осіб, які вчинили домашнє насильство, необхідно у першу чергу визначити, що означає дане поняття.

За деякими визначеннями, «ефективність» – це результат, наслідок будь-яких причин, сил, дій [2].

Раніше, коли правова наука тільки починала досліджувати проблеми ефективності правових норм, дане поняття зазвичай повністю чи принаймні частково ототожнювалося з оптимальністю, правильністю, обґрунтованістю самих норм права [3, с. 29]. Однак, цілком очевидно, що ефективність, залежно від тих чи інших обставин, володіє кількісними показниками, що зводяться до міри здатності даного юридичного засобу за певних витрат зумовлювати позитивний результат. Тому, очевидно, що на сьогодні необхідно розмежовувати такі поняття як «ефективність» та «оптимальність». Останній термін можна пояснити як найкраща якісна і кількісна характеристика можливості норми права досягати поставленої мети. Про оптимальність правової норми можна говорити, якщо вона дозволяє отримати позитивний результат найбільш раціональним та економічним способом, тобто правові норми повною мірою досягли поставлених перед ними цілей у найкоротші терміни, за мінімальних витрат тощо.

З цього приводу зазначимо, що оптимальність норми права завжди передбачає її високу ефективність, проте висока ефективність не завжди означає оптимальність. Оптимальність є свого роду «верхньою межею» ефективності, якої повинен прагнути законодавець. Імовірність її досягнення великою мірою залежить від дотримання загальних умов ефективності.

У юридичній науці ефективність правових норм визначається також як співвідношення між фактичним результатом їхньої дії та тими соціальними цілями, для досягнення яких ці норми були прийняті. Іншими словами, під ефективністю правових норм розуміють їх дієвість, результативність, тобто здатність впливати на суспільні відносини у певному заданому корисному для суспільства напрямі ефективності норм права.

Деякі науковці розуміють ефективність норм права як досягнення цілей права, відповідність між цілями законодавця і реальними результатами, які досягнуті при застосуванні норми права на практиці [4, с. 52]. Прихильники цього підходу сприймають ефективність норм права як співвідношення між фактичним результатом і метою, заради якої було прийнято відповідні правові загальнообов'язкові правила поведінки. Цей підхід до поняття ефективності норм права зайняв місце традиційного.

Таким чином, у контексті проведеного дослідження, враховуючи філологічне розуміння поняття «ефективність» та позиції науковців, можна сформулювати дефініцію поняття ефективності кримінально-правових норм щодо застосування обмежувальних заходів до осіб, які вчинили домашнє насильство.

Ефективність кримінально-правових норм щодо застосування обмежувальних заходів до осіб, які вчинили домашнє насильство, слід розуміти як оптимальне співвідношення між дією норм кримінального права, які регулюють застосування таких заходів кримінально-правового

характеру та соціально корисним результатом, для досягнення якого зазначені норми було прийнято, виходячи з потреб суспільства.

Зазначимо, що про ефективність норм кримінального права щодо застосування обмежувальних заходів до осіб, які вчинили домашнє насильство можна говорити з різних позицій. Так, у процесі правотворчості можна говорити лише про прогнозовану, потенційну ефективність. Коли правова норма стає частиною діючого права та застосовується до регулювання суспільних відносин, стає зрозумілою її дійсна, реальна ефективність. При цьому показник ефективності може бути вищим за прогнозовану (у такому випадку на ефект, який досягнутий нормою права, впливають обставини, дія яких законодавцем не була врахована або недооцінена – має місце випадкова ефективність норми).

Проте найчастіше дійсна ефективність кримінально-правової норми нижче тієї, до якої прагнув суб'єкт нормотворення. Реальну ефективність правової норми визначають чинники, що знаходяться у сфері реалізації норм права. Серед них можна виділити забезпеченість тих чи інших правових приписів матеріальними та організаційними ресурсами, відповідність прийнятих кримінально-правових норм суспільній думці, відповідну нормі права роботу правозастосовних органів тощо.

З огляду на це, ми вважаємо, що ефективність норм кримінального права щодо застосування обмежувальних заходів до осіб, які вчинили домашнє насильство, є нижчою, ніж та, яка очікувалася.

Так, як зазначено ч. 1 ст. 91-1 Кримінального кодексу України (далі – КК України), «в інтересах потерпілого (підкреслено автором) від злочину, пов'язаного з домашнім насильством, одночасно з призначенням покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, або звільненням з підстав, передбачених КК України, від кримінальної відповідальності чи покарання, суд може застосувати до особи, яка вчинила домашнє насильство, один або декілька обмежувальних заходів» [5]. Тож погоджуємося з К. А. Новіковою, що метою їхнього застосування, як визначено самим законодавцем, є переслідування інтересів потерпілого від злочину, що вимагає від суду в'яснення того, у чому саме полягають інтереси потерпілого (наприклад, забезпечення ізоляції потерпілого від кривдника, забезпечення особистої безпеки потерпілого іншим чином, стабілізація його матеріального становища тощо) [6, с. 58].

Законом про кримінальну відповідальність визначено види обмежувальних заходів, якими є:

- 1) заборона перебувати в місці спільного проживання з особою, яка постраждала від домашнього насильства;
- 2) обмеження спілкування з дитиною у разі, якщо домашнє насильство вчинено стосовно дитини або у її присутності;
- 3) заборона наближатися на визначену відстань до місця, де особа, яка постраждала від домашнього насильства, може постійно чи тимчасово проживати, тимчасово чи систематично перебувати у зв'язку з роботою, навчанням, лікуванням чи з інших причин;
- 4) заборона листування, телефонних переговорів з особою, яка постраждала від домашнього насильства, інших контактів через засоби зв'язку чи електронних комунікацій особисто або через третіх осіб;
- 5) направлення для проходження програми для кривдників або пробачійної програми [5].

Враховуючи вищезазначене, для визначення ефективності норм кримінального права щодо застосування обмежувальних заходів до осіб, які вчинили домашнє

насильство, доцільно брати до уваги різні аспекти, використовуючи системний метод, тобто досліджуючи сукупність всіх складових елементів:

- ефективність правових норм з точки зору визначення системи (видів) обмежувальних заходів, що застосовуються до осіб, які вчинили домашнє насильство;
- ефективність правових норм з точки зору порядку призначення таких обмежувальних заходів;
- ефективність правових норм з точки зору виконання таких обмежувальних заходів.

Одразу звертає на себе увагу той факт, що система існуючих обмежувальних заходів не здатна повною мірою забезпечити інтереси потерпілих від злочинів, пов'язаних з домашнім насильством. Так варто зазначити, що серед визначених законодавцем обмежувальних заходів не передбачено такого, що реально надав би змогу ізолювати потерпілого від винної особи – зокрема не передбачено можливості покладення на кривдника зобов'язання наближатися безпосередньо до потерпілого.

Що стосується ефективності правових норм з точки зору порядку призначення таких обмежувальних заходів, то, на жаль, покладення таких обов'язків є правом суду, а відтак – застосовується за розсудом останнього. Видається, що для того, щоб досліджувані норми щодо обмежувальних заходів були ефективними, останні мають встановлювати для суду обов'язок принаймні розглянути питання щодо потреби їх застосувати.

З точки зору правового регулювання реалізації обмежувальних заходів, то тут також є певні сумніви щодо високого ступеню ефективності відповідних кримінально-правових норм. Так, відповідно до положень ч. 3 ст. 91-1 КК України обмежувальні заходи можуть застосовуватися на строк від одного до трьох місяців і за потреби можуть бути продовжені на визначений судом строк, але не більше як на 12 місяців [5]. Вважаємо, що такий строк є занадто коротким, адже така тривалість їх дії не завжди достатня для того, щоб інтереси потерпілого були задоволені.

Висновки. Отже, проблема ефективності кримінально-правових норм щодо застосування обмежувальних заходів до осіб, які вчинили домашнє насильство має комплексний характер. Осмислення поняття ефективності досліджуваних норм кримінального права є важливим кроком у практичному вирішенні питань підвищення результативності відповідних правових приписів, які, однак, на теперішній час не є ефективними. Для всебічного теоретичного вивчення ефективності кримінально-правових норм щодо застосування обмежувальних заходів до осіб, які вчинили домашнє насильство, розробки теоретичних і практичних основ визначення такої ефективності, пошуку шляхів її підвищення необхідно проведення додаткових досліджень у цьому напрямі.

Подальша робота з визначення ефективності є необхідною для вибору найбільш оптимальних способів регулювання кримінально-правових відносин, вдосконалення кримінального законодавства, зміцнення законності та правопорядку.

Перспективними для подальших досліджень ефективності кримінально-правових норм щодо застосування обмежувальних заходів до осіб, які вчинили домашнє насильство, на нашу думку, є питання здатності обмежувальними заходами досягти поставленої мети, розробки критеріїв обмежувальних заходів, що дозволяють визначити, оцінити ступінь досягнення обмежувальними заходами щодо осіб, які вчинили домашнє насильство, сформульованих законодавцем цілей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами: Закон України від 06.12.2017 № 2227-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19/print> (дата звернення: 20.09.2023).
2. Словник іншомовних слів / за редакцією О. С. Мельничука. Київ: Головна редакція Української радянської енциклопедії Академії наук Української РСР, 1974. URL: <https://ev.vue.gov.ua/wp-content/uploads/2018/04/%D0%9C%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%>

B8%D1%87%D1%83%D0%BA-%D0%9E.-%D1%80%D0%B5%D0%B4.-%D0%A1%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%BA-i%D0%BD%D1%88%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D1%85-%D1%81%D0%BB%D0%B2.pdf (дата звернення – 20.09.2023).

3. Нікітін Ю. В., Рощина І. О. Ефективність норм кримінального права України у попередженні злочинів. Київ: ВНЗ «Національна академія управління». 2014. 168 с.

4. Купіна Л. Ф. Критерії ефективності правових норм. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. 18: Економіка і право.* 2017. Вип. 32. С. 51–57.

5. Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 № 2341-III / База даних «Законодавство України» (дата оновлення: 13.07.2023). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/print> (дата звернення: 20.09.2023).

6. Новікова К. А. Ознаки та поняття обмежувальних заходів у Кримінальному кодексі України. *Питання боротьби зі злочинністю.* 2020. № 39. С. 54–60.